

ایران ورجاوند

مجله ایران‌شناسی | سال ۴ | شماره ۷ | پاییز و زمستان ۱۴۰۰ | ۵۰۰۰۰ تومان

- ◆ مهرها و اثر مهرهای تپه دهسوار، کرمانشاه
- ◆ آثار حجاری ناتمام نویافته در روانسر کرمانشاه
- ◆ معرفی پل شیر پناه در مسیر شاهراه اریوحن-تیسفون
- ◆ الهه نانا و شاهنشاهی کوشانیان: ردپای میان‌رودانی و ایرانی
- ◆ معماری به‌عنوان منبعی برای تاریخ محلی روزگار مغول: نمونه موردی ورامین
- ◆ تابوت سنگی برف‌آباد؛ شواهدی از یک تدفین دوره اشکانی در حاشیه دشت اسلام‌آباد غرب کرمانشاه
- ◆ تفاوت‌ها و شباهت‌ها در خلق هنر گنداره: مطالعه موردی مدل‌سازی مکتب هده (جلال‌آباد افغانستان)
- ◆ تحلیلی بر عناصر معماری شیعی در آرامگاه‌های دوره قاجار در مقایسه با مقبره‌های اهل تسنن در آذربایجان غربی

ایران ورجاوند

ایران ورجاوند زنده است

دوفصلنامه ایران شناسی

سال ۴ | شماره ۷ | پاییز و زمستان ۱۴۰۰ | ۱۲۰ صفحه |
شماره ثبت مجله: ۸۰۶۸۸ | شماره ثبت نشان: ۲۹۶۲۹۸ |
صاحب امتیاز و مدیر و سردبیر: دکتر شاهین آریامنش |
مدیر داخلی: هوشنگ رستمی |

نشان مجله ایران ورجاوند برگرفته از گچبری ساسانی یافت شده از تیسفون عراق مربوط به دوره ساسانی است. داستان این گچبری به سال‌ها پیش بازمی‌گردد هنگامی که اسکار رویتز باستان‌شناس آلمانی همراه گروهش در سال ۱۹۲۹ میلادی در تیسفون در محدوده ساختمان بزرگی با نام معارید در حدود ۳ کیلومتری تاق کسری و ۱/۷۵ کیلومتری شمال دهکده سلمان پاک به کاوش‌های باستان‌شناسی پرداخت که در این کاوش‌ها از محلی که سپس تر خانه معارید ۶ نام گرفت شماری صفحه‌های گچبری گرد به دست آورد که در میان آنها صفحه‌گردی با دو بال گشوده شده از روبه‌رو وجود داشت که این دو بال، نشانی به شکل هلال ماه را دربر گرفته‌اند. این گچبری در موزه برلین آلمان نگهداری می‌شود.

تصویر جلد: قطعه‌تزیینی از قصر ابونصر شیراز، سده ۶ و ۷ میلادی، ساسانی (۴)، موزه متروپولیتن نیویورک

تهران، صندوق پستی ۵۶۹-۱۴۵۱۵

www.iranvarjavand.ir

Iranvarjavand@hotmail.com

۰۹۳۹۵۹۶۹۴۶۶

چاپخانه: ایران کهن

همه حقوق این اثر برای ایران ورجاوند محفوظ است. تکثیر، انتشار، چاپ و بازنویسی این اثر یا بخشی از آن به هر شیوه همچون رونوشت، انتشار الکترونیکی، ضبط و ذخیره روی سی دی و چیزهایی از این دست بدون موافقت کتبی و قبلی مجله ایران ورجاوند ممنوع است و متخلفان بر پایه قانون «حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» تحت پیگرد قرار خواهند گرفت.

| با همکاری گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن |

”سیاهه“

مقاله

- مهرها و اثر مهرهای تپه دهنسوار، کرمانشاه | سوزان پولاک، رینهارد برنیک و کریستین کاینت، ترجمه ماندانا صدفی و مجتبی چرمچیان ۴
- تابوت سنگی برف آباد؛ شواهدی از یک تدفین دوره اشکانی در حاشیه دشت اسلام آباد غرب، کرمانشاه | شهرام علی یاری و سجاد علی بیگی ۱۶
- تفاوت‌ها و شباهت‌ها در خلق هنرگنواره: مطالعه موردی مدل‌سازی مکتب هده (جلال آباد افغانستان) | الکساندرا وانلین، ترجمه باقر فاضلی ۲۲
- الیه نانا و شاهنشاهی کوشانیان: ردپای میان‌رودانی و ایرانی | مانی‌سعدی‌نژاد، ترجمه باقر فاضلی ۴۳
- معرفی پل شیر پناه در مسیر شاهراه اریوحن-تیسفون اعلی نوراللهی ۵۱
- آثار حجاری ناتمام نویافته در روانسر کرمانشاه | ناصر امینی‌خواه ۶۷
- معماری به‌عنوان منبعی برای تاریخ محلی روزگار مغول: نمونه موردی ورامین | شیلا بلر، ترجمه محسن سعادت‌تی ۷۶
- تحلیلی بر عناصر معماری هویت شیعی در بناهای آرامگاهی دوره قاجار در مقایسه با مقبره‌های هم‌عصر اهل تسنن در آذربایجان غربی | اسماعیل معروفی اقدم، علی صدرایی و فریبرز طهماسبی ۹۱

درگذشتگان

۱۱۳

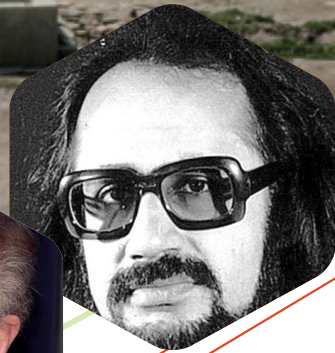
درگذشتگان ایران شناسی | آرشاک ایروانیان

بخش انگلیسی

In search of Ērānšahr, Records and scientific studies of Antonio Panaino, Italian Iranologist | Afshin Aryanpur 3

مقاله

مجله ایران شناسی ایران ورجاوند

تحلیلی بر عناصر معماری هویت شیعی در بناهای آرامگاهی دوره قاجار در مقایسه با مقبره‌های هم‌عصر اهل تسنن در آذربایجان غربی

اسماعیل معروفی اقدم*، علی صدرایی**، فریبرز طهماسبی***
*دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیل، گرایش فرهنگ و تمدن اسلامی ایران و سرزمین‌های همجوار
**استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی، ***دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

چکیده

در شکل دادن به هویت یک معماری، عوامل موثر زیادی دخیل هستند که از آن جمله می‌توان به عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، حقوقی و .. اشاره کرد. در کنار سایر این موارد، فرهنگ جامعه و نوع آموزه‌ها و باورهای دینی می‌توانند مهم‌ترین تأثیرات را بر عناصر معماری و هویت آن از خود بروز دهد. در این راستا، پژوهش پیش رو بناهای آرامگاهی دوره قاجار استان آذربایجان غربی را مورد مطالعه و بررسی قرار داده است. با توجه به این که در این استان شیعیان در نواحی شمالی آن و اهل سنت در نواحی جنوبی سکنی گزیده‌اند، بناهای آرامگاهی موجود در آذربایجان غربی نیز به دو گروه: الف) مقابر مربوط به شیعیان و ب) مقابر مربوط به اهل تسنن، تقسیم می‌شود. پژوهش پیش رو به شیوه توصیفی-تحلیلی و تاریخی و بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای، میزان تأثیرات آموزه‌های دو مذهب شیعه و سنی را بر معماری و عناصر این دسته بناها مورد مطالعه قرار داده و مشخص گردید که مذاهب شیعه و سنی مهم‌ترین تأثیرات را در کمیت و کیفیت معماری و تزئینات بناهای آرامگاهی این منطقه دارند و آموزه‌های آنها به طور آشکاری در مقابر آذربایجان غربی به‌ویژه در کاربرد مناره، منبر، شعائر مذهبی یا کتیبه‌ها، سنگ قبور، نمازخانه، تزئینات، وسعت و ... اثرگذار بوده است.

واژه‌های کلیدی: آرامگاه، شیعه، اهل تسنن، دوره قاجار، آذربایجان غربی، آموزه‌ها.

مقدمه

مشهور و یا حتی ناشناس (مذهبی و غیر مذهبی) ساخته شده، بیش از سایر بناهای دیگر دوران اسلامی، با باورهای دینی و اعتقادات مذهبی حاکم بر جامعه عجین گشته است. جمله «معماری از آراستن گورها آغاز گردید»،

معماری در گذر از مذاهب و فرهنگ‌های مختلف در ایران توانسته به گونه‌ها و اشکال مختلف خود را مطرح سازد. در این میان، معماری بناهای آرامگاهی که بر گور افراد

تصویر ۱. امامزاده محمد و ابراهیم (راست بالا) | تصویر ۲. امامزاده سراج‌الدین (چپ بالا)
تصویر ۳. مقبره آل یعقوب (راست پایین) | تصویر ۴. امامزاده اسحاق (چپ پایین)

دیگر مذاهب و ادیان همچون مذهب اهل سنت نیز، از بناهای آرامگاهی برای بزرگان دینی و شخصیت‌های خود بهره برده‌اند. در دوره قاجار در استان آذربایجان غربی تعدادی مقبره بنا شده و با توجه به اینکه برخی از جماعت شهرها و مناطق روستایی این استان سنی مذهب هستند و برخی دیگر به مذهب شیعی گرایش دارند؛ با نوعی دوگانگی در ساخت بناهای آرامگاهی مواجه هستیم که اختلافات و تشابهاتی که بین این بناها قابل درک است، با آموزه‌ها و نوع دیدگاه‌های آنها در ارتباط است. شیعیان و اهل سنت نسبت به ساخت مقبره با دو نوع نگاه متفاوت می‌نگرند و آموزه‌ها و احکام هر یک از آنها در ارتباط با این دسته از بناها، ضمن اشتراکات موجود، از جهات زیادی نیز با یکدیگر در تناقض است. بنابراین این دو دیدگاه

اشاره به اهمیت بیش از حد فضای قبر و گورستان داشته و بر این اساس گورستان‌ها را تجلی معمارانه نگرش مردم به پدیده مرگ می‌توان برشمرد (اصفهانی، ۱۳۸۸: ۲). در سرزمین‌های اسلامی، آنچه که در نگاه اول جلب توجه می‌کند وجود آرامگاه‌های بی‌شماری است که از یک طرف خیر از دفن شخصیتی مذهبی-دینی، سیاسی و یا عرفانی را می‌دهد و از طرف دیگر ارادت و توسل مردمان محل را بازگو می‌کند. ساخت آرامگاه‌ها تنها محدود به شهرهای بزرگ نیست، بلکه در مناطق کم جمعیت‌تر و حتی در روستاها و یا بیرون از مناطق مسکونی نیز حضور این بناها قابل پیگیری است. بررسی بناهای آرامگاهی در ایران و سایر سرزمین‌های اسلامی مشخص می‌سازد که ساخت این دسته از بناها فقط محدود به مذهب شیعی نبوده، بلکه

تصویر ۵. مقبره سردار (راست بالا) | تصویر ۶. مقبره شمس برهانی (چپ بالا)
تصویر ۷. مقبره حمامیان (راست پایین) | تصویر ۸. مقبره شمس و قبرستان اطراف آن (چپ پایین)

اساس پژوهش‌های میدانی (شامل بازدید از مقابر، تهیه پلان و عکس) و مطالعات کتابخانه‌ای (شامل بررسی متون تاریخی و استفاده از کتب و گزارش‌های موجود در بایگانی اداره‌های میراث فرهنگی) و همچنین به شیوه مصاحبه‌ای نیز بوده است.

م تفاوت در سبک و ویژگی‌های هنر و معماری آرامگاهی آنها نیز بروز پیدا کرده و موجب تفاوتی در مقابر شیعی و سنی این استان شده است.

پرسش پژوهش

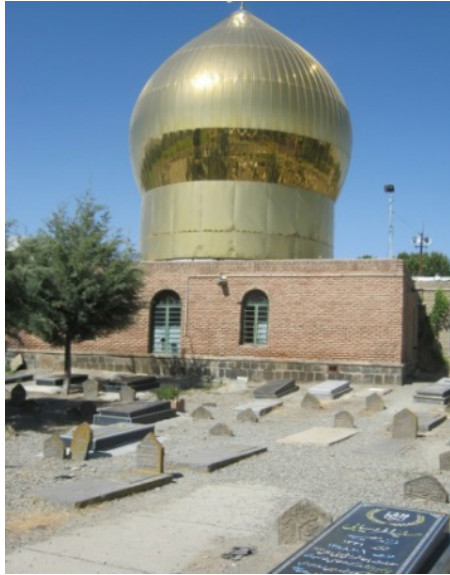
۱. وجوه تشابه و تفاوت معماری در بناهای آرامگاهی اهل سنت و تشیع آذربایجان غربی چیست؟
۲. میزان تأثیر آموزه‌های مذهب تسنن و تشیع در ویژگی‌های معماری و تزئینات بناهای آرامگاهی آذربایجان غربی چگونه است؟

روش پژوهش

در پژوهش حاضر روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و تاریخی بوده و گردآوری داده‌ها بر

پیشینه پژوهش

آنچه سبب شده طرح این پژوهش ریخته شود وجود تعدادی مقابر مربوط به دوره قاجار در استان آذربایجان غربی است که تا به امروز بررسی نشده، همچنین برای اولین بار است که مقابر با تأکید بر ویژگی‌ها و همچنین آموزه‌های اهل سنت مورد مطالعه و تحقیق قرار می‌گیرد و با ویژگی‌های مقابر شیعی مقایسه می‌گردد.

تصویر ۹. امامزاده اسحاق و قبرستان اطراف آن

ساختمان بارگاه بر قبرها مکروه است (سبزواری، ۱۳۸۲: ۳۴۳) و محمدجواد حسینی عاملی مکروه بودن ساختن بارگاه و بنا بر قبور را نیز با اجماع نقل کرده است (حسینی عاملی، ۱۳۲۴: ۸۵۶/۲). آیت‌الله مدرسی یزدی روایتی از امام موسی بن جعفر (ع) نقل می‌کنند که فرموده است: صلاح نیست بر روی قبور، بنا ساخته شود و در تشریح آن معتقدند که عبارت «صلاح نیست» در این روایت، کراهت را می‌رساند و حرمتی برای آن وجود ندارد. ایشان معتقدند که کراهت ساخت مقبره، تنها برای عموم است و برای امامان و ائمه، ایجاد این دسته از بناها نه تنها کراهت ندارد بلکه مستحب نیز است (گفت‌وگوی شخصی با آیت‌الله مدرسی یزدی، ۱۳۹۲). شیعیان، امامان و امامزادگان را قرآن ناطق معرفی می‌کنند و اعتقاد دارند که در مقابل قرآن صامت که همان قرآن کریم است؛ امامان و امامزادگان قرآن ناطق بوده و از طرف دیگر، چون این بزرگواران معصوم هستند و از هرگونه خطایی مصون، پس باید چه در زمان حیات آنان و چه بعد از فوتشان مورد تکریم و احترام قرار بگیرند

دیدگاه‌های شیعی و اهل سنت در ارتباط با مقابر

بررسی بناهای آرامگاهی در طول تاریخ ایران اسلامی این نتیجه را به دست می‌دهد که ساخت و ساز این دسته از بناها ارتباط تنگاتنگی با مذهب تشیع دارد. حمایت و اهمیت مقابر مخصوصاً مقابر مذهبی در نزد شیعیان، مهم‌ترین عامل ایجاد بناهای آرامگاهی بسیار در ایران و حتی در دیگر سرزمین‌های اسلامی بوده است. ساخت مقابر و بارگاه‌های ائمه اطهار و پاکان امری جدا ناشدنی از مذهب تشیع است. به طوری که آن را از اصلح‌ترین امور می‌دانند، علاوه بر این شیعیان به تزئین این دسته از بناها نیز اهتمام ویژه‌ای دارند. پژوهشی ساده بر معماری و تزئینات مقابر مربوط به آنان اثبات می‌کند که مهم‌ترین و پر کاربردترین هنرها و اوج تزئینات معماری، در بناهای آرامگاهی به کار گرفته شده است.

شیعیان معتقدند که بناسازی یا آرامگاه‌سازی بر روی قبور حرمت ندارد، بلکه مکروه است. ملا محمد باقر سبزواری می‌گوید: بنا کردن

تصویر ۱۰. بی سنگی مقبره سردار بوکان | تصویر ۱۱. بی سنگی امامزاده سراج‌الدین

نیز جواز آرامگاه‌سازی را می‌توان یافت، از جمله شیخ طوسی (ره) روایتی را در تهذیب الأحکام از نبی مکرم (ص) آورده که که به حضرت علی (ع) فرمود: تو از دنیا می‌روی و قبور شما و قبور فرزندان شما، زیارتگاه شیعیان خالص ما می‌شوند «فیعمرون قبورکم و یکثرون زیارتها تقربا منهم الی الله مودة منهم لرسوله، أولئک یا علی المخصوصون بشفاعتی والواردون حوضی و هم زواری غدا فی الجنة.» «شیعیان می‌آیند قبور شما را تعمیر و بازسازی می‌کنند قربه‌ای الی الله ... شفاعت ویژه من شامل اینها خواهد شد و فردای قیامت در کنار حوض کوثر وارد بر من می‌شوید و در بهشت به زیارت من می‌رسند» (شیخ الطوسی، ۱۳۷۶: ۲۲). اهل تشیع معتقد است که تزئینات مفصلی نیز که در مقابر انجام می‌گیرد، جایز است و منع شرعی ندارد، زیرا همان‌طو که بدان اشاره شد، در قرآن کریم مقابر ائمه معصوم با عنوان بیوت‌الله معرفی شده و از شعائر دینی هستند. زینت‌کاری مقبره و حتی طلاکاری گنبد و ضریح نیز اصراف نیست. آیت‌الله مدرسی یزدی در سخنان خود می‌گوید: درست است که می‌توان هزینه‌های زیادی که در مقابر ائمه خرج می‌شود، در امور دیگر خرج کرد؛ اما هنگامی که مصلحتی هست و در مقابل آن مصلحت بالاتری قرار دارد، باید به سراغ مصلحت بالاتر رفت و در

و ایجاد بارگاه بر روی قبور آنان نشانه ادب و احترام به آنها و از نظر شرعی نیز مستحب است (گفت‌وگوی شخصی با آیت‌الله علوی گرگانی، ۱۳۹۲). بنابراین آنچه که در درجه اول موجب می‌شود تا آرامگاه‌سازی صورت بگیرد، تکریم و تعظیم شعائر الهی و احترام به پیامبر، امامان و اولیای الهی است و می‌توان گفت که آرامگاه‌سازی از دید شیعیان یکی از مصادیق بارز هرآنچه که مربوط به خداوند است و به همین دلیل در ذکر این زیارتگاه‌ها اغلب آنها را با عنوان باب‌الله و ... تفسیر می‌کنند. قرطبی در تفسیرش می‌گوید: شعائر خدا عبارت است از علم‌ها و نشانه‌های دین خدا؛ خصوصاً اموری که مربوط به مناسک است (انصاری قرطبی، ۱۴۰۵: ۵۶/۱۲). انبیای عظام و اولیاء و شهدا از مصادیق شعائر الله هستند، زیرا زندگی خود را وقف تبلیغ دین و نزدیک کردن مردم به خداوند کردند؛ به همین سبب، همان‌طور که در حال حیات احترامشان واجب بود، پس از مرگ نیز قبورشان باید مورد احترام باشد، چون آنها از شعائر الهی هستند و تقدیس این قبور شریف به وسیله احداث مکان‌های مناسبی در اطراف آن خود سبب می‌گردد که مردم با اجتماع در آن جا و زیارت، دعا، نماز و تضرع، تقرب به خدا پیدا کنند (طاهری خرم‌آبادی، ۱۳۸۷: ۵۸-۶۰). در بسیاری از احادیث، روایات و منابع شیعی

تصویر ۱۲. تاق‌نماهای نمای شمال غربی مقبره شیخ شمس براهانی

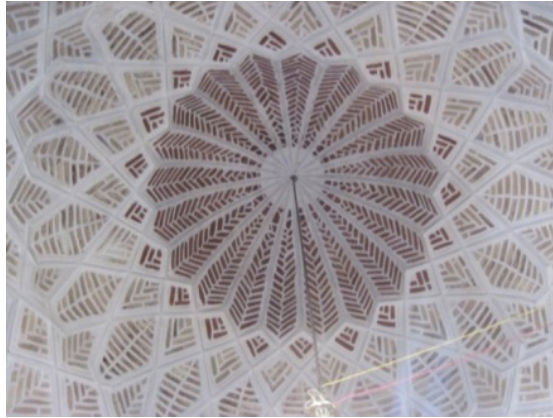
به این ادوار، مشخص می‌کند که مقابر از عناصر اصلی معماری آنها به شمار می‌آمده و می‌توان عنوان کرد که مقبره‌ها از جمله مهم‌ترین بناهای هر شهر و روستا به شمار می‌رفته و تزئینات مفصلی نیز که در آنها موجود است، گویای این واقعیت مهم است. ساخت آرامگاه بر روی قبور در نزد اهل سنت نیز، در سطح بسیار پایین‌تری نسبت به شیعیان وجود دارد؛ اما این مقابر هم از نظر معماری و هم از نظر زینت‌کاری، با معماری و تزئینات مقابر شیعی تفاوت دارند. در بین مذاهب اهل سنت (شافعی، مالکی، حنفی و حنبلی) اکثراً ساخت‌وساز مقابر، چه مقابر مذهبی و چه مقابر غیر مذهبی را عملی نهی شده می‌دانند و هیچ یک از آنها مقبره‌سازی را جایز نمی‌شمارند؛ اما در برخی موارد، با توجه به اینکه ساخت این دسته از بناها در ملک و زمینی خصوصی واقع شده باشد و یا اینکه در زمینی وقفی و عمومی قرار گرفته باشد، اختلاف نظرهایی در بین آنها وجود دارد. ساخت بنای ساده بر قبور انبیاء و اولیاء و علامت‌گذاری آن از نگاه اهل سنت، در صورتی درست است که زمینی که قبر در آن واقع شده، ملکی خصوصی و شخصی باشد؛ اما اگر محل قرارگیری قبر،

مورد تزئین و آراستن مقابر نیز مصلحت بالاتر، احترام به معصومین و ارزش قائل شدن برای آنها بوده که مهم‌تر است (گفت‌وگوی شخصی با آیت‌الله مدرسی یزدی، ۱۳۹۲). آیت‌الله مکارم شیرازی نیز عنوان می‌کند که به‌کارگیری انواع تزئینات در آرامگاه‌ها تا جایی که به عنوان تعظیم شعائر الهی باشد اشکالی ندارد. از نظر اصراف نیز، با توجه به آنکه ایجاد بناهای آرامگاهی مانند حرم حضرت معصومه برای چندین قرن پابرجا می‌ماند و نسل‌های زیادی از وجود آنها بهره‌مند می‌شوند، هزینه‌های زیادی که خرج تزئینات و آراستن مقابر می‌شود، زیاد قابل توجه نیست (گفت‌وگوی شخصی با آیت‌الله مکارم شیرازی، ۱۳۹۲).

بررسی معماری ایران و جهان از صدر اسلام تا به امروز، این واقعیت را بر ما معلوم می‌سازد که علاوه بر شیعیان که بر قبور اهل بیت پیامبر (ص) بنا می‌ساختند، اهل سنت و جماعت نیز بر روی قبور بزرگان خود و شهیدان راه خدا گنبد و بارگاه ساخته و به زیارت آن قبور رفته و به آنان احترام می‌گذاشتند. نگاهی گذرا بر ادوار حکومتی سنی مذهب در ایران همچون سلاجقه، ایلخانان و تیموریان و بناهای مربوط

تصویر ۱۳. تاق‌نماهای تزئینی امام‌زاده سراج

تصویر ۱۴. رسمی‌بندی و شمسی‌کاری زیر گنبد امام‌زاده سراج‌الدین

با اولیاء و انبیاء تفاوتی وجود ندارد؛ احکام و شریعت برای همه یکسان بوده و ساخت مقبره برای هر دو گروه مکروه است اما استثنائات مربوط به علامت‌گذاری قبور و ساخت بنایی ساده بر روی آن، تنها مربوط به قبور افراد صالح است. علمای مذاهب اربعه اهل سنت بالاتفاق بر کراهت بنا بر روی قبور فتوا داده‌اند و نه بر حرمت آن. امام‌النووی از عالمان مذهب شافعی از مجموع احادیث کراهت را فهمیده و می‌گوید: بنای بر قبور کراهت دارد (النووی،

ملکی وقفی و عمومی باشد، ساخت‌وساز بر آن درست نیست همچنان‌که از نگاه اهل تشیع نیز این امر صادق است. در جلد سوم کتاب «نهایه‌الرملی» در مورد قبور مردان صالح آمده که: کتابت و علامت‌گذاری قبور در حدی که قبر معلوم و شناخته شود و گذر زمان باعث مفقود شدن آن نگردد و مردم بتوانند به زیارت آن بروند، کفایت می‌کند و نشانه‌گذاری قبور در همین حد درست و جایز است (رملی، ۲۰۰۲: ۳/۳۴). در نگاه اهل سنت بین قبور افراد عادی

تصویر ۱۵. کاشی کاری نمای شمالی مقبره آل یعقوب

شده که به طور قاطع می توان آنها را مربوط به دوره قاجار دانست. از این هفت مقبره، سه مورد از آنها مربوط به اهل سنت و چهار مورد نیز به شیعیان تعلق دارد.

۱. مقابر شیعی دوره قاجار آذربایجان غربی (الف) امامزاده محمد و ابراهیم

این بنای فاخر در روستای امامزاده و در فاصله ده کیلومتری ارومیه و درون قبرستان روستا جای گرفته است. امامزاده محمد و ابراهیم بزرگترین زیارتگاه مردم استان محسوب می شود و مهم ترین امامزاده در آذربایجان غربی است (عقابی، ۱۳۸۷: ۲۰۸؛ تصویر ۱). بنا به گفته ای، چهار نسل قبل این امامزادگان به حضرت زین العابدین (ع) می رسد و نیز به گفته برخی از معمرین، مقابری که در این روستا وجود دارد به یکی از اولاد حضرت موسی بن جعفر (ع) منسوب است (بختیار، ۱۳۸۹: ۲۰۹). این بنا دارای پلانی مستطیل شکل به مساحت ۴۲۳ متر مربع است که از دو بخش ایوان و هسته اصلی تشکیل شده است. در این

و همچنین ابن قدامه از فقیهان بر جسته مذهب حنبلی نیز گجج مالی و بنای بر قبور و نوشتن بر آنها مکروه می داند (ابن قدامه، ۱۳۶۷: ۲ / ۳۸۷). با توجه به تمامی موارد، باید گفت که از نگاه اهل سنت مقبره سازی چه برای افراد عادی و چه برای بزرگان دینی مکروه بوده و علامت گذاری و مشخص سازی قبور نیز، تنها مختص به قبور اولیاء و انبیاء دارد؛ همچنین از نظر آرایش مقابر، اهل سنت معتقد است که زینت کاری و آرایشی که در مقابر شخصی یا غیر مذهبی انجام می گیرد ایرادی ندارد. در نهایت باید گفت که ساخت آرامگاه بر روی قبور در نزد اهل سنت نیز هست؛ اما این مقابر هم از نظر معماری و هم از نظر زینت کاری، با معماری و تزئینات مقابر شیعی متفاوت و در سطح بسیار پایین تری نسبت به آنها قرار دارند (گفت وگویی شخصی با مدرسان مدارس دینی صلاح الدین در پیرانشهر و ارومیه، مرداد ۱۳۹۲).

بناهای آرامگاهی مورد مطالعه

در آذربایجان غربی فقط هفت مقبره ساخته

تصویر ۱۶. قسمتی از گجبری مقبره آل یعقوب

بنا از ساخت حیاط مرکزی امتناع شده و بنایی با معماری منسجم احداث شده است. مصالح به کار رفته در ساختمان مقبره از سنگ و آجر است؛ ازاره بنا تا ارتفاع حدود یک متر با سنگ‌های منظم و بقیه با آجر ساخته شده است. ورودی اصلی مقبره در ضلع شمالی واقع شده که سراسر با کاشی‌های آبی رنگ پوشش داده شده است. در ضلع شرقی بنا بر روی کاشی‌های تاقنماهای دو طرف ورودی در هر طرف کتیبه‌ای با عبارات «بسم الله الرحمن الرحیم، لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» مشاهده می‌شود. نمای داخلی مقبره از نظر تقسیم‌بندی و ترکیبات معماری چشمگیر و خوش تناسب است. جرزهای چهارگانه که گنبد بر آنها قرار گرفته است، در محل تقسیم مربع به هشت ضلعی دارای رسمی‌بندی‌های زیبای آجری است. غلام‌گردشی در اطراف جرزهای مذکور با گنبدهای کوچک که با آجرکاری لوزی شکل تزئین شده، سالن را دور می‌زنند. گنبد به‌کار رفته در این بنا دو پوش و به شیوه ناری به اجرا درآمده است. این گنبد که کاملاً با کاشی‌های آبی رنگ پوشش یافته، حاوی کتیبه‌هایی به خط معقلی با کلمات «الله» و «محمد» و «علی» تزئین شده است.

شهرستان ارومیه، در ۱۵ کیلومتری آن و در مسیر جاده ارومیه-اشنویه در روستای دیزج تکیه واقع شده است. قرارگیری مقبره درون این روستا باعث شده که در بین مردم به امامزاده دیزج تکیه نیز معروف گردد (تصویر ۲). این مقبره که امروزه درون حصار آجری و قبرستان روستا محصور شده، بنایی منفرد، با مصالح سنگ و آجر بوده و از پلانی تقریباً چلیپایی برخوردار است. ورودی مقبره دارای تاق جناغی بوده که در ابتدا به یک هشتی راه پیدا می‌کند و در نهایت به اتاق اصلی مقبره ختم می‌شود. در دو طرف ورودی نمای شمالی دو قاب مستطیلی ساده و پس از آن دو تاقنمای عمیق با تاق جناغی و دو قاب مستطیلی دیگر قرار گرفته است. فضای دورنی امامزاده چلیپایی شکل و متشکل از چهار تاق‌نمای سراسری و عمیق با قوس جناغی در چهار طرف است. پوشش سقف مقبره سراج‌الدین به کمک جرزها و پاتاق در چهار طرف و تزئینات کاربندی پوشش داده شده و به کمک رسمی‌بندی‌ها و شمشه‌کاری‌های زیبای آجری فضای زیرین آن تزئین گردیده است. قبر امامزاده سراج به‌همراه ضریح فلزی زیبای آن در مرکز مقبره قرار گرفته است. امامزاده سراج‌الدین در ضلع جنوبی دارای دو مناره آجری کوتاه بوده و از گنبدی ساده، کوتاه و تک‌پوش نیز برخوردار است.

بنا از ساخت حیاط مرکزی امتناع شده و بنایی با معماری منسجم احداث شده است. مصالح به کار رفته در ساختمان مقبره از سنگ و آجر است؛ ازاره بنا تا ارتفاع حدود یک متر با سنگ‌های منظم و بقیه با آجر ساخته شده است. ورودی اصلی مقبره در ضلع شمالی واقع شده که سراسر با کاشی‌های آبی رنگ پوشش داده شده است. در ضلع شرقی بنا بر روی کاشی‌های تاقنماهای دو طرف ورودی در هر طرف کتیبه‌ای با عبارات «بسم الله الرحمن الرحیم، لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» مشاهده می‌شود. نمای داخلی مقبره از نظر تقسیم‌بندی و ترکیبات معماری چشمگیر و خوش تناسب است. جرزهای چهارگانه که گنبد بر آنها قرار گرفته است، در محل تقسیم مربع به هشت ضلعی دارای رسمی‌بندی‌های زیبای آجری است. غلام‌گردشی در اطراف جرزهای مذکور با گنبدهای کوچک که با آجرکاری لوزی شکل تزئین شده، سالن را دور می‌زنند. گنبد به‌کار رفته در این بنا دو پوش و به شیوه ناری به اجرا درآمده است. این گنبد که کاملاً با کاشی‌های آبی رنگ پوشش یافته، حاوی کتیبه‌هایی به خط معقلی با کلمات «الله» و «محمد» و «علی» تزئین شده است.

ب) امامزاده سراج‌الدین

این بنای آرامگاهی در قسمت جنوب شرقی

تصویر ۱۷. نمای جنوبی امامزاده اسحاق و مناره‌های آن

ج) مقبره آل یعقوب

مقبره آل یعقوب یکی از بناهای ساخته شده طی دوره قاجار در شهر خوی است که در خیابان طالقانی و روبه‌روی ضلع غربی بازار و در داخل بافت قدیم شهر قرار گرفته است. آل یعقوب از شاگردان سید مهدی بحر العلوم در نجف بوده که پس از بازگشت به خوی در زادگاه خودش مشغول قضاوت می‌گردد (آقاسی، ۱۳۵۰: ۵۶۲) و پس از وفاتشان نیز درون این مقبره که برای ایشان بنا نهاده شد، به خاک سپارده می‌شود (تصویر ۳). ورودی اصلی مقبره در ضلع شرقی بنا و با تاق هلالی رفیعی پوشیده شده که به یک هشتی یا کفش‌کن ختم می‌شود. نمای این ورودی با کاشی زینت یافته، کاشی‌های به‌کار رفته به رنگ لاجوردی، فیروزه‌ای و سفید به عنوان رنگ غالب و رنگ‌های دیگری چون زرد، نارنجی و سیاه و... نیز استفاده شده است. نقوش روی کاشی‌ها شامل انواع ترنج و نیم ترنج‌ها، نقوش اسلیمی و شبه اسلیمی‌ها و... است. کاشی‌های کتیبه‌دار به رنگ سفید و بر زمینه آبی لاجوردی به خط ثلث در دو ردیف، حاشیه و اطراف در ورودی

و لچکی‌ها را فرا گرفته است. متن کتیبه‌ها شامل آیاتی از قرآن کریم و احادیث نبوی از جمله حدیث معروف «انا مدینه العلم و علی بابها» است. پس از هشتی ورودی، دو نمازخانه یکی برای برادران و دیگری برای خواهران در دو طرف آن واقع شده که در بین آنها نیز گنبدخانه اصلی همراه با قبر آل یعقوب و ضریح زیبای آن قرار گرفته است. گنبدخانه تقریباً حالتی چلیپایی شکل دارد. تاق‌نماهای چهار طرف آن از جنس آجر و ملات ساروج بوده و گنبد کوچک بنا با استفاده از کاربندی‌ها که با آینه‌کاری‌های زیبا پوشش داده شده، بنا شده است.

د) امامزاده اسحاق

مقبره امامزاده اسحاق در کهنه شهر و در پنج کیلومتری شمال غربی شهرستان سلماس، در کنار قبرستان شهر واقع شده است (تصویر ۴). فضای درونی مقبره به صورت یک چهارتاقی بنا شده که از سه طرف غرب و شمال و جنوب با یک راهرو الحاقی محاط شده است و دارای دو در ورودی در جهت جنوبی منتهی به ایوان

تصویر ۱۸. قبور موجود در مقبره حمامیان

شرقی است و عرض متوسط این دهانه‌ها برابر با سه متر است. فضای بین چهار تاق‌ها با ایجاد چهار گوشواره در چهار طرف و همچنین با کمک چهار نیمکاسه هلالی شکل پوشش داده شده است.

۱. مقابر اهل تسنن دوره قاجار آذربایجان غربی

شهرستان بوکان در جنوب استان آذربایجان غربی هر سه مقبره مربوط به سنیان یعنی مقبره سردار، مقبره حمامیان و مقبره شمس‌الدین برهانی را در خود جای داده است.

الف) مقبره سردار

این مقبره در مرکز شهرستان بوکان، در داخل محوطه پارک ملت که در قدیم گورستان شهر بوده، قرار گرفته است. مقبره مذکور مربوط به خانواده سردار عزیز خان مکرری داماد امیر کبیر و فرمانده کل قشون ناصرالدین شاه است. ایوان جنوبی، نمای شاخص مقبره و اصلی‌ترین قسمت آن است. این نما متشکل از یک ایوان ستون‌دار با ستون‌های سنگی و دو ورودی یا دهلیز تاق‌دار در دو طرف است. ایوان دارای سه تاق با قوس نیم‌دایره‌ای و دو ستون سنگی زیبا و

و یک در الحاقی دیگر جهت ورود از امامزاده به مسجد غربی آن است. گنبدخانه متشکل از چهار تاق جناغی آجری در چهار جهت است که گنبدی آجری با خیز نسبتاً کمی بر روی این تاق‌ها و سه کنج‌ها استوار شده است. ضریح جدید امام زاده در فضای مرکزی که مکان توجه و تمرکز است، قرار دارد که در زیر آن چهار قبر مربوط به چهار امامزاده مذکور واقع شده؛ چهار قبر در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند که به یک اندازه و یک شکل، روی آنها به ترتیب از ضلع شمالی نوشته شده: مرقد مطهر امامزاده اسحق بن محمد یکی از نوادگان امام علی النقی علیه‌السلام، مرقد مطهر امامزاده محمود بن محمد یکی از نوادگان امام علی النقی علیه‌السلام، مرقد مطهر امامزاده جعفر بن محمد یکی از نوادگان امام علی النقی علیه‌السلام، مرقد مطهر امامزاده ابراهیم بن محمد یکی از نوادگان امام علی النقی علیه‌السلام. فضاهای پیرامونی ضریح جهت عبادت زائران دور هسته اصلی مرکزی را پوشش داده به طوری که سیستم سازه‌ای آنها به نوعی پشتیبان فضای مرکزی است. این فضا شامل سه دهانه یا راهرو با تاق‌های جناغی و آجرکاری خفته و راسته، در سه ضلع شمالی، جنوبی و

تصویر ۱۹. مناره مقبره آل یعقوب

است آنچه که در درون خانه این مقبره قابل تحسین است، استفاده از تاق‌نماها در گوشه‌های مقبره است، بدین صورت که چهار گوشه اتاق مقبره را به شیوه بسیار بدیعی، چهار تاق‌نمای گود با قوس جناغی داده اند. گوشه‌سازی گنبد نیز با هنرمندی خاصی صورت گرفته و با ایجاد تویزه‌هایی در دو طرف تاق‌نماها، شانزده ضلعی را ایجاد کرده و با اجرای تاق‌بندی‌ها، پایه دایره‌ای شکل گنبد (رینگ گنبد) را طرح ریزی کرده‌اند و پس از آن، با بهره‌گیری از آجر، گنبدی مدور بر روی آن احداث کرده‌اند. بنا فاقد دخل و تصرفات و همچنین تزئینات خاصی بوده و تنها تزئینات به کار رفته در آن شامل آجرکاری خفته و راسته سر در ورودی، قاب‌بندی‌ها و تاق‌نماهای اجرا شده در کل نمای بیرونی بنا و تاق‌بندهای فضای داخلی است

ج) مقبره حمامیان

در روستای حمامیان و در فاصله سه کیلومتری بوکان واقع شده است (تصویر ۷). فضای بیرونی مقبره شامل دو قسمت: بنای مستطیل

دو نیم ستون چسبیده به دیوار است و با الگوی سه دری احداث شده است. گنبدخانه که قبر چندین تن از سران مکرری و وابستگان آنها در آن قرار گرفته است؛ به شکل یک چهار تاقی بنا شده و دارای پلان چلیپایی شکل است. بر بالای این اتاق جهت اجرای گنبد، چهار تاق‌نمای جناغی با آجر زده شده و سپس با ایجاد گوشه‌سازی‌های ساده به صورت گوشواره، گنبدی کوتاه آجری و مدوری با نظم خاصی بر آن زده شده است. مقبره سردار کاملاً ساده و هیچ گونه تزئینی در آن دیده نمی‌شود (تصویر ۵).

ب) مقبره شمس‌الدین برهانی

مقبره شمس‌الدین برهانی درون قبرستان روستای خانقاه و در فاصله ۲۵ کیلومتری بوکان قرار گرفته است (تصویر ۶). ساختمان بر روی صفحه سنگی بنا شده و شامل بنایی منفرد با ابعاد داخلی ۸/۵ متر و ایوانی در ضلع شمال شرقی است. نسبت ابعاد پلان به ارتفاع بنا و گنبد آن تناسبات عمودی را به بیننده القاء می‌کند و حجم آن به خاطر اندازه و منفرد بودنش نمایان

تصویر ۲۰. منبر امامزاده سراج‌الدین

شکل و رواق اطراف آن است. در جبهه شمالی و جنوبی مقبره هفت تاق آجری با قوس هلالی و با پایه‌ای آجری عظیمی و در جهات شرقی و غربی نیز چهار تاق آجری جهت احداث رواق مقبره ساخته شده است. ورودی اصلی مقبره حمامیان در ضلع شمالی بنا واقع گردیده که در ابتدا به اتاق کوچکی در سمت غربی مقبره و سپس به گنبدخانه راه پیدا می‌کند. بر کاشی‌کاری سر در اصلی مقبره حمامیان، کتیبه‌ای با مضمون زیر کار شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم. اللهم صلی علی محمد و آل محمد، روزی خدمت مقرب آنحضرت الخاقانیه آقای احمد آقا ولد مرحوم مغفور معروف آقای دهبکری رسیدم گنبدی بنا کرده بود، حسب الخواشش نوشته شد. سنه ۱۳۰۶ الحقیق عباسقلی قاجار». جهت احداث گنبد بنا با احداث گوشه‌سازی‌ها به شیوه گوشواره در چهار طرف، پایه مدور گنبد را بنا کرده و پس از آن گنبد مدور آجری بر روی آن زده شده است. مقبره حمامیان از سادگی خاصی برخوردار است؛ در این بنا از آمود خاصی استفاده نشده و تنها تزئینات به ار رفته در آن،

طرح‌های آجرکاری خفته راسته و تاقنماهایی با تاق کلیل در نمای بیرونی مقبره است.

تحلیل داده‌های معماری

هر یک از دو مذهب شیعی و سنی دو نوع نگاه متفاوت به بناهای آرامگاهی دارند و آموزه‌ها و دیدگاه‌های هر یک از آنها باعث ایجاد تشابه‌ها و تفاوت‌هایی در ویژگی‌های معماری و تزئینات این بناهای آرامگاهی شده که در زیر به آنها اشاره خواهد شد.

تشابه‌ها

الف) موقعیت مکانی: اولین وجه تشابهی که در مقابر هر دو مذهب خودنمایی می‌کند، فرارگیری این بناها در قبرستان عمومی شهر است. از هفت مقبره‌ای که در این دوره در استان بنا شده است، شش مورد از ابتدا درون قبرستان بنا شده‌اند، به طوری که امامزاده محمد و ابراهیم، امامزاده سراج‌الدین و امامزاده اسحاق که هر سه مربوط به شیعیان هستند و مقبره شیخ شمس‌الدین برهانی، مقبره سردار و مقبره حمامیان که مربوط

تصویر ۲۱. قسمتی از کتیبه‌های کاشی امامزاده محمد و ابراهیم

جغرافیایی و کوهستانی بودن آذربایجان غربی در سبک ساختمان‌سازی و به کارگیری نوع مصالح در بناها تاثیر مستقیم دارد. بررسی مقابر دوره سلجوقی در آذربایجان غربی همچون گنبد سرخ و برج مدور مراغه یا سه گنبد ارومیه و همچنین مقابر دوره ایلخانی مانند گنبد غفاریه و قوی برج مراغه و بناهای دوره تیموری و صفوی نشان می‌دهد که در ساخت مقابر علاوه بر آجر، سنگ نیز یکی از مهمترین مصالح ساختمانی به شمار می‌آمده که توسط معماران در پی و سردابه بناها مورد استفاده قرار می‌گرفته است. در تمامی مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی نیز، چه در مقابر مربوط به اهل سنت و چه در مقابر اهل تشیع، از سنگ در پی بنا استفاده شده و خود ساختمان مقابر با آجر بنا گردیده است (تصویر ۱۰ و ۱۱).

(د) تزئینات: ۱. تاق‌نماها و قاب‌های تزئینی: تاق‌نماها به منظور استحکام و صرفه‌جویی در بنا ایجاد می‌شود و مانند این است که در دل دیوار کنده شده باشد (زمرشیدی، ۱۳۸۷: ۶۰). در مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی تاق‌نماها و قاب‌های ساده، عمده‌ترین تزئین محسوب می‌شود. بدنه مقبره شمس‌الدین برهانی و مقبره حمامیان سراسر با تاق‌نماهای تزئینی (صرف

به اهل سنت است، در وسط قبرستان عمومی واقع شده‌اند (تصویر ۸ و ۹). از شش مقبره مذکور که در پیوند با گورستان‌های عمومی قرار دارند، به استثناء مقبره سردار، دیگر بناها جزو گروه مقابر مذهبی هستند. همان‌طور که قبلاً نیز بدان اشاره شده، مقابر مذهبی در میان شیعیان و اهل سنت از یک مقبولیت عمومی برخوردارند. این دسته از بناها از آن جهت که مکانی برای انجام آداب و مناسک مذهبی و برآوردن نیازهای معنوی مردم هستند، از جایگاه ویژه‌ای در بین مردم برخوردارند و باید گفت که احداث این بناها در قبرستان عمومی و وقفی با اراده عامه مردم و به درخواست خود آنها انجام گرفته و از این نظر حق هیچ فرد مسلمانی ضایع نگردیده است.

(ب) نقشه: از دوره صفوی به بعد، ساخت مقابر برجی رو به کاهش رفت و مقابر چهارضلعی گنبددار مقبولیت عام می‌یابد. غالب بناهای آرامگاهی دوره قاجار نیز، از نظر طرح و پلان به گروه مقابر چهارضلعی و گنبددار تعلق دارند. در آذربایجان غربی نیز تمامی مقابر این دوره با اندک اختلافاتی دارای پلانی واحد و به‌صورت چهارضلعی گنبددار بنا شده‌اند.

(ج) مصالح: وضعیت آب و هوایی و وضعیت

تصویر ۲۲. سنگ قبر کتیبه‌دار مقبره حمامیان

مناره‌های آن به کار گرفته شده است. (و جهت تدفین: آنچه که مسلم است این است که کفن و دفن در جهت قبله از دستورات مستحکم و استوار دین مبین اسلام است که کج‌روی‌ها و تعصبات و سلايق شخصی گروه و فرقه‌ها نیز موجب تغییرات در آن نشده و شیعه و سنی در مسائل مربوط به کفن و دفن اتفاق نظر دارند.

نظر از شکل قوس و عمق تاق‌نماها) پوشش داده شده (تصویر ۱۲) و فواصل آنها با قابهای ساده به صورت برجسته و یا تورفته زینت داده شده است. در امام‌زاده دیزج تکیه یا امام‌زاده سراج‌الدین، امام‌زاده محمد و ابراهیم آل یعقوب و همچنین در دیگر مقابر، عنصر اصلی زینت‌دهی نمای خارجی آنها تاق‌نماها است (تصویر ۱۳).

تفاوت‌ها

الف) نوع کارکرد: مقابر از نظر شخصیت دفن شده در آن به دو گروه اصلی: الف) مقابر مذهبی و ب) مقابر غیر مذهبی یا شخصی تقسیم می‌شوند. مقابر غیر مذهبی بر خلاف مقابر مذهبی در چهارچوب دستورات عمل‌های اسلامی جایگاهی ندارند؛ زیرا معیارهای ارزشی آنها بر اساس موقعیت سیاسی، اجتماعی و مالی است که این معیارها در چهارچوب دستورات اسلامی عاری از ارزش است (کارگر، ۱۳۷۲: ۸۰). مراجع عظام تقلید اهل تشیع کراه ساخت مقبره را تنها برای عوام می‌دانند و معتقدند که ساخت

۲. آجرکاری: نگاهی به بناهای دوره قاجار در آذربایجان غربی، مخصوصا مساجد و مقابر، مشخص می‌سازد که عمده تزئین آجرکاری که مورد استفاده قرار گرفته است، طرح آجرکاری خفته و راسته است. در مقبره سردار و مقبره شمس‌الدین برهانی بوکان تزئین آجرکاری خفته و راسته بر پیشانی ایوان و در قسمت لچکی‌ها و در مقبره حمامیان نیز بر بالای تاق‌ها و در بدنه ساختمان بنا استفاده شده است. در امام‌زاده محمد و ابراهیم ارومیه و امام‌زاده اسحاق سلماس، این تزئین در نمای داخلی آنها و در مقبره آل یعقوب خوی بر روی بدنه بنا و در امام‌زاده سراج‌الدین دیزج تکیه ارومیه نیز در بالای تاق‌نماها و بر بدنه

تصویر ۲۳. نمازخانه مقبره آل یعقوب و ورودی آن به گنبدخانه

شده، همچنان که در مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی این ویژگی قابل رؤیت است و در آنها انواع هنرهای کاشی‌کاری، گچبری، آینه‌کاری، تلفیق آجر و کاشی و ... مشاهده می‌شود. در مقبره آل یعقوب خوی کاشی‌کاری به رنگ زرد که رنگ غالب در نقوش کاشی‌های قاجاری است، کل نمای بیرونی و ازاره درونی بنا را پوشانده و آینه‌کاری مفصل زیر گنبد جلوه‌ای روحانی و خاصی به بنا بخشیده است (تصویر ۱۵). گچبری‌های این مقبره نیز با نقوش اسلیمی و موجودات زنده از شاهکارهای دوره قاجار محسوب می‌شود (تصویر ۱۶). در امامزاده محمد و ابراهیم ارومیه نیز کاشی‌های آبی رنگ بر قسمت‌هایی از نمای بیرونی بنا نقش بسته و آجرهای رنگین در نمای درونی نقش بسته است و در امامزاده اسحاق و امامزاده سراج‌الدین نیز رسمی‌بندی‌ها و کاربندی‌ها و تزئینات گچی زیبایی زینت‌بخش نمای درونی این بناها است (تصویر ۱۴). از طرف دیگر، در مقابر اهل سنت چه در نمای بیرونی و چه در نمای درونی، سادگی حرف اول را می‌زند. در این مقابر همان‌طور که در مقابر حمامیان، سردار و شمس برهانی مشاهده می‌شود، از به‌کارگیری هر گونه

آن برای انبیاء و اولیاء نه تنها کراهت ندارد، بلکه مستحب نیز است. اهل تشیع که محب اهل بیت پیامبر (ص) است، آنان را قرآن ناطق و شعائر الهی در زمین معرفی می‌کنند و عنوان می‌کنند که آرامگاه‌سازی برای این بزرگان دینی در دنیای امروزی که خطر کفار، اسلام را تهدید و همچنین در برابر تبلیغات تخریب‌گرایانه سلفی‌ها، امری لازم و ضروری است. اهل تسنن ساخت مقابر را برای همه مکروه می‌داند، اما شدت سختگیری آموزه‌های آنان در ارتباط با مقابر مذهبی نسبت به مقابر شخصی بیشتر است. اهل تسنن معتقد است که ایجاد بنا برای بزرگان دینی همچون انبیاء و اولیاء این خطر را به دنبال دارد که در آینده مورد توجه زیاد واقع شوند و توسط مسلمانان بیش از اندازه مورد زیارت قرار بگیرند و اعمالی که مخصوص خانه خدا است، همچون طواف و سجده و ... در آنها صورت بگیرد. بنابراین اهل سنت تنها به علامت‌گذاری و کتیبه‌نویسی ساده بر روی قبور این بزرگواران اکتفا کرده است.

ب) تزئینات: در مقابر اهل تشیع از قرون اولیه اسلامی تا امروز از مهمترین و پرکاربردترین تزئینات هر دوره، جهت زینت‌دهی آنها استفاده

تزئین خاصی همچون کاشی کاری، گچ‌بری، آینه کاری و... در این دسته از بناها خودداری شده است. اختلاف در به‌کارگیری تزئینات در مقابر اهل تشیع و عدم استفاده از آنها در بناهای اهل تسنن از نوع آموزه‌ها و دیدگاه‌های آنها نسبت به این دسته از بناها سرچشمه می‌گیرد. اهل تشیع معتقد است که زینت‌کاری در مقابر و آراستن آنها به نوعی نمایش قدرت مسلمانان و تمدن اسلامی و نشانگر ارادت شیعیان جهان و تمسک به خدا، پیامبر و هل بیت اوست و همان‌طورکه آیت الله محمدی ری شهری اشاره دارد: «اماکن زیارتی، مراکز سیاسی نیز محسوب می‌شوند؛ تقویت این پایگاه‌ها تقویت نظام مبتنی بر آرمان‌های اهل بیت است» (محمدی ری شهری، ۱۳۹۰: ۲).

ج) سنگ قبور: قبور موجود در بناهای آرامگاهی شیعی در آذربایجان غربی مشخص می‌سازد که شیعیان با توجه به احکام و مستحبات مربوط به کفن و دفن مردگان، قبور خود را به اندازه چهار انگشت از سطح زمین بالا آورده و بر روی آن سنگ قبوری ساده یا کتیبه‌دار قرار می‌دهند و همان‌طورکه پیداست در این قبور دیگر خبری از سنگ قبور عمودی دو طرف قبر، به مانند اهل سنت، نیست؛ چرا که از نگاه تشیع راه رفتن روی قبور و سنگ قبوری که نام خداوند و پیامبر (ص) بر روی آن نگاشته نشده باشد، اشکالی ندارد و این امر بی‌حرمتی به صاحب قبر محسوب نمی‌گردد (گفت‌وگویی شخصی با مرجع عالیقدر شیعی آیت الله علوی گرگانی، ۱۳۹۲). هرچند برخی از بزرگان اهل تشیع همچون آیت الله ابوالحسن اصفهانی، نصب کردن سنگی بر جانب سر میت جهت علامت قبر را مستحب و راه رفتن روی قبور را نیز مکروه می‌پندارد (اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۲۹). در مزارات مربوط به اهل سنت به‌طوری‌که در قبور موجود

در مقابر سردار، حمامیان و شیخ شمس‌الدین مشاهده می‌شود، سنگ قبر در دو طرف گور و به صورت عمودی قرار می‌گیرند و کتیبه‌هایی بر روی آنها نگاشته می‌شود. از نگاه اهل سنت و جماعت نصب سنگ قبر و کتیبه‌نویسی روی آن نوعی علامت قبور است و از این جهت مورد استفاده قرار می‌گیرد تا کسی که قصد زیارت قبوری را دارد در تشخیص آن دچار اشتباه نگردد. از طرف دیگر دیدگاه اهل تسنن در ارتباط با دو سنگ قبر عمودی این است که قرارگیری این دو سنگ در دو طرف قبر حدود قبر را مشخص می‌کند تا همان‌طورکه در احادیث پیامبر (ص) بدان‌ها اشاره شده، از نشستن، تخریب قبور، نبش قبر و راه رفتن بر آن جلوگیری به عمل آید (تصویر ۱۸).

د) مناره و منبر: اهل تشیع و اهل تسنن به موازات احکام و آموزه‌های خود، دلایلی قاطع در جهت وجود مناره و منبر در مقابر شیعی و یا عدم آنها در بناهای آرامگاهی اهل سنت دارند. شیعیان نگاهی متفاوت به وجود مناره و منبر در مقابر اسلامی دارند. بنا بر فتاوی‌ای مراجع عظام تقلید، با توجه به آن که در مقابر مذهبی نیز راز و نیاز و مناجات با خداوند و نماز و مناسک مذهبی صورت می‌گیرد، وجود منبر و مناره در این دسته از بناها نیز به مانند مساجد منافاتی با شریعت اسلامی ندارد و با توجه به این که در هیچ یک از روایات واحادیث در ایجاد یا عدم ایجاد مناره و منبر در مقابر سخن به میان نیامده و نهی نشده، پس هستی یا نیستی آنها در مقابر منافاتی با شریعت اسلامی نداشته و ایرادی ندارد (گفت‌وگویی شخصی با آیت الله مکارم شیرازی و علوی گرگانی و مدرسی یزدی، ۱۳۹۲). اهل اهل تشیع به پیروی از پیامبر اکرم (ص) می‌گویند برای وصول به حقیقت و تداوم اسلام، ایمان به کتاب خدا و اهل بیت

(ع) لازم است؛ «انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی لن یفترقا حتی یردا علی الحوض و علی مع القرآن و القرآن مع علی» (نجفی، ۱۳۸۱: ۶۵). وجود دو مناره یکی در راست و دیگری در چپ مسجد یکی نماد و سمبل اعتقاد به قرآن و دیگری سمبل و نماد اعتقاد به اهل بیت پیامبر است که هر دو چراغ راه سالکان منزلگه توحیدند. به عقیده برخی گلدسته‌ها را دو یار واقعی خدا، دو آفریده کامل حق، یعنی محمد و علی می‌دانند. در بناهای مورد مطالعه، در امامزاده محمد و ابراهیم و امامزاده سراج‌الدین ارومیه دو مناره (تصویر ۱۷)؛ در مقبره آل یعقوب خوی تنها یک مناره (که عدم تقارن را که یکی از ویژگی‌های معماری قاجاری بوده، بازگو می‌کند (تصویر ۱۹) و در امامزاده اسحاق سلماس هیچ مناره‌ای وجود ندارد. منبر نیز در تمامی این مقابر قرار گرفته و می‌توان آنها را در کنار مناره، عنصری از عناصر معماری مقابر شیعی به شمار آورد (تصویر ۲۰). از طرف دیگر، در معماری مقابر دوره قاجار اهل سنت آذربایجان غربی همان‌طور که نمایان است، در هیچ یک از مقابر حمامیان، سردار و شمس‌الدین برهانی مناره و منبر وجود ندارد. اهل سنت و جماعت اعتقاد دارد که مناره و منبر ابزار و نمادی از نمادهای مسجد هستند و وجود آنها تنها در مساجد است که معنی پیدا می‌کند، بنابراین حضور آنها در معماری مقابر جایگاهی نداشته و دلیلی برای ساخت آنها وجود ندارد.

۵) شعائر مذهبی و کتیبه‌ها: مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی مشخص می‌کند که در بناهای مربوط به تشیع نوع کتیبه‌ها و شعائر مذهبی‌ای به‌کار گرفته نسبت به بناهای آرامگاهی اهل سنت تفاوت آشکاری دارد. در امامزاده محمد و ابراهیم ارومیه، بر روی کاشی‌های گنبد و

بدنه بنا، کتیبه‌هایی شامل عبارات: «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» و «الله، محمد، علی» نگاشته شده که تداعی کننده مذهب شیعه است (تصویر ۲۱). در مقبره آل یعقوب علاوه بر کتیبه‌های کاشی شامل آیات قرآنی، حدیث معروف «أنا مدینه العلم و علی بابها» در لچکی‌های دو طرف سر در اصلی آن، به رنگ سیاه بر زمینه سفید کاشی نقش بسته است. اما بررسی سنگ قبور و مقابر اهل سنت نشان می‌دهد که در این بناها کتیبه‌ها محدود به نسب شناسی شخصیت مدفون و آیات قرآنی است. در مقابر دوره قاجار مربوط به اهل سنت آذربایجان غربی، تنها به آیات و عباراتی همچون «کل نفس ذائقة الموت» و یا «البقاء لله و الفناء لنا» اکتفا شده است (تصویر ۲۲).

ز) ورودی: ورودی مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی، آن دسته که مربوط به شیعه هستند، عموماً در جبهه شمالی بنا قرار دارد؛ به‌طوری‌که زائر پس از عبور از سردر، در مقابل ضریح و رو به قبله قرار می‌گیرد. در امامزاده محمد و ابراهیم ورودی اصلی همراه با ایوان بلند آن در جبهه شمالی قرار گرفته و در امامزاده سراج‌الدین یا دیزج تکیه نیز که دارای دو ورودی از شرق و شمال بوده، ورودی اصلی آن که در گذشته با توجه به وجود کفشکن در طرف شرقی قرار داشته، امروزه بسته شده و ورودی شمالی امامزاده مدخل اصلی گشته است. در مقبره آل یعقوب خوی نیز ورودی اصلی از جانب شرق بوده که در ابتدا به سالن نماز می‌رسد و از این قسمت و در دیوار شمالی و رو به قبله، اشکوبه‌ای جهت وصول به ضریح ایجاد کرده‌اند و در این حالت نیز زائر در جهت قبله و روبه‌روی ضریح قرار می‌گیرد. برخی از روایات به ایستادن زائر در جهت قبله و رو به ضریح اشاره دارند؛ برای مثال امام صادق (ع)

به محمد بن مسلم - که از اصحاب بزرگ اوست چنین دستورالعمل می‌دهد: «هر گاه به زیارت مرقد امیرالمؤمنین علیه السلام رفتی، غسل زیارت کن، پاکیزه‌ترین جامه‌هایت را بپوش، بوی خوش و عطریات استعمال کن، با آرامش و وقار و آرام آرام حرکت کن، وقتی به باب السلام رسیدی، رو به قبله بیست و سه بار تکبیر بگو، آن گاه زیارت را بخوان...» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۳۰۵/۱۰). از طرف دیگر مقبره حمامیان، مقبره سردار و مقبره شیخ شمس الدین برهانی که هر سه مربوط به اهل تسنن هستند، نشان می‌دهد که در مقابر سنی جهت خاصی در تعیین ورودی اصلی مقبره در نظر گرفته نمی‌شود به طوری که ورودی اصلی در مقبره سردار در جبهه جنوبی، در مقبره حمامیان در جبهه شمالی و در مقبره شیخ شمس الدین در جبهه شرقی بنا واقع گردیده است. با توجه به آموزه‌های اهل سنت مناسکی همچون نماز خواندن و قرآن خوانی و ... که در مساجد صورت می‌گیرد، برپایی آنها در کنار قبور و مراقب جائز نیست و زیارت قبور توسط زائر تنها به این دلیل صورت می‌گیرد که برای متوفی از خداوند طلب آموزش و مغفرت بطلبد و با دیدن این اماکن مرگ و آخرت را از یاد نبرد. (ح) نمازخانه: زائرین شیعی علاوه بر زیارت قبر، آداب و اعمالی را نیز در جهت هر چه مقبول واقع شدن زیارت خود انجام می‌دهند که از جمله این آداب، نمازخوانی و تلاوت آیات قرآن است؛ در واقع شیعه معتقد است که مقابر نیز در جهان اسلام نقشی به مثابه مساجد را داراست و تمامی اعمالی را که در مساجد انجام می‌شود، در مقابر نیز مستحب بوده که بدان‌ها عمل شود. امام باقر (ع) درباره زیارت ابا عبدالله الحسین و دعا در حرم او می‌فرماید: «مَا مِنْ آتٍ آتَاهُ يَصِلِي عِنْدَهُ رَكَعَتَيْنِ أَوْ أَرْبَعًا ثُمَّ سَأَلَ اللَّهَ حَاجَتَهُ إِلَّا قَضَاهَا»؛

«هیچ کس نیست که کنار قبر آن حضرت برود و دو رکعت یا چهار رکعت نماز بخواند و از خداوند حاجتش را بطلبد، مگر آنکه خداوند آن را برآورد» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۰۷/۱۰). بنابراین در مقابر شیعی، فضایی را جهت اقامه نماز و یا از بخشی از خود مقبره جهت برپایی آن استفاده می‌کنند. در مقبره آل یعقوب نیز همان‌طور که مورد بررسی قرار گرفت، از فضای مستطیل شکل سالن شمالی اتاق ضریح جهت برپایی نماز بهره می‌برند (تصویر ۲۳). درون امامزاده محمد و ابراهیم و امامزاده سراج‌الدین را فرش انداخته اند که در امامزاده محمد و ابراهیم از فضای زیر چهارطاق و دالان یا راهروی اطراف و در امامزاده سراج‌الدین نیز از فضای زیر چهار تاق‌نمای عمیق آن جهت اقامه نماز بهره می‌برند. امامزاده اسحاق نیز با توجه به این که فضای اندرونی محدودی دارد، همان‌طور که ذکر شد جهت برپایی نماز مسجدی در جهت غربی آن احداث شده است. اما از نظر علمای اهل سنت نمازخوانی در مقابر کراهت دارد. در کتاب «الفقه علی المذاهب الاربعه» حدیثی از پیامبر نقل شده که می‌فرماید: «بِكَرَةِ أَنْ يَبْنِيَ عَلَى الْقَبْرِ بَيْتٌ أَوْ قَبَّةٌ أَوْ مَدْرَسَةٌ، أَوْ حَيْطَانٌ تَحْدَقُ بِهِ؛ مَكْرُوهٌ اسْتِ كِهْ بَرُورِ قَبْرِ آتَاقِ، قَبْرِ، مَدْرَسَهْ، مَسْجِدِ يَآ دِيوَارِي كِهْ أَنْ رَا أَحَاطَه كِنْدِ سَآخْتَهْ شُود» (الجزیری، ۱۴۲۴: ۵۳۶/۱). بنابراین از دیدگاه اهل سنت علاوه بر این که مقبره‌سازی مکروه است، نماز خواندن و مسجد قرار دادن آن نیز کراهت دارد و همان‌طور که در مقابر سردار، حمامیان و شیخ شمس الدین مشاهده می‌شود، وسعت این بناها بسیار کم بوده و علاوه بر این که فرش اندازی نیز نشده‌اند، هیچ فضایی نیز جهت قرائت قرآن و اقامه نماز در ساختمان آنها تعبیه نشده است.

برآیند

در شکل‌گیری معماری هر دوره از ادوار تاریخی ایران، علاوه بر عواملی همچون وضعیت جغرافیایی، اقلیم، فرهنگ و ...، مذهب و مسائل دینی نیز به نوبه خود تاثیری مستقیم در سبک‌ها و ویژگی‌های آن دارد. این تاثیر و تاثرات در بناهای مذهبی، خصوصا در معماری بناهای آرامگاهی خود را بیشتر نمایان می‌سازد. معماری مقابر در میان گونه‌های مختلف معماری اسلامی جایگاه خاصی دارد؛ این گونه از معماری ارتباط مستقیمی با اعتقادات داشته و از جنبه‌های مختلف تاریخی، هنری، اجتماعی و اقتصادی قابل بررسی است. در دوره اسلامی دو گروه شیعیان و سنیان با توجه به داشتن دو مذهب متفاوت، آموزه‌ها و دیدگاه‌های آنها نیز در عین تشابه‌ها، دارای اختلافات شدیدی است و همین دوگانگی در احکام و آموزه‌ها، در هنر و معماری مذهبی نیز به طور آشکاری بروز پیدا می‌کند و موجب پدید آمدن دو نوع معماری با ویژگی‌های خاص می‌گردد. از نظر فروع و احکم دینی، هم شیعیان و هم سنیان معتقدند که ساخت‌وساز روی قبور کراهت دارد، اما کراهت از نگاه شیعی، آرامگاه‌های مربوط به اهل بیت پیامبر (ص) را شامل نمی‌شود و معتقدند که آرامگاه‌سازی برای انبیاء و اولیاء جایز بوده و این اقدام را امری مستحب مؤکد معرفی می‌کنند. شیعیان بر این باورند که ساخت این دسته از

بناها و زینت‌دهی آنها نه تنها منع شرعی ندارد، بلکه موجودیت آنها نوعی تبلیغ دین اسلام بوده و نشانه احترام به بزرگان دینی و به نوعی مقابله با تبلیغات تخریبی کفار نیز است. از طرف دیگر اهل سنت، مقبره‌سازی را چه برای انبیا و اولیاء و چه برای عوام مکروه می‌داند و فقط به علامت‌گذاری و ساخت‌وساز کمی بر قبور بزرگان دینی اکتفاء می‌کند. بنابراین وجود این دو دیدگاه متفاوت موجب شده تا مقابر اهل سنت در عین تشابهاتی با مقابر تشیع، از نظر تعداد، مذهبی بودن، تزئینات مفصل، وسعت، وجود نمازخانه، اختلاف در شعائر مذهبی و کتیبه‌ها، ورودی مقابر و وجود مناره و منبر و ... با بناهای آرامگاهی شیعی اختلاف داشته باشند و به طوری که در مقابر اهل سنت دوره قاجار آذربایجان غربی مشخص گردید، هم تعداد مقابر سنی و هم وسعت آنها، نسبت به مقابر شیعی کمتر است. بر خلاف مقابر تشیع، در مقابر اهل سنت تزئینات ساده‌تر بوده؛ همچنین جهت خاصی در تعیین ورودی آنها در نظر گرفته نشده، ولی در مقابر شیعی معمولا ورودی در جبهه شمالی و رو به قبله قرار دارد. مناره و منبر و نمازخانه نیز در مقابر اهل سنت وجود ندارد و مقابر اکثرا، مقابر غیر مذهبی هستند که در این موارد نیز با مقابر شیعی تفاوت آشکار دارند. از نظر شعائر و کتیبه‌های به کار رفته در مقابر نیز بین مقابر دوره قاجار شیعه و سنی اختلافی فاحش وجود دارد.

کتابنامه

الف) فارسی

- ابن قدامه، ابی محمد عبدالله بن احمد. (۱۳۶۷). المغنی. قاهره: دارالمنار.
- اصفهانى، ابوالحسن. (۱۳۸۸). صراط النجاه، ترجمه ابوالقاسم صفوی اصفهانی: مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان.
- انصاری قرطبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۵). تفسیر قرطبی. چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- آقاسی، مهدی. (۱۳۵۰). تاریخ خوی. تبریز: موسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- بختیار، افشین. (۱۳۸۹). ایران گهواره تمدن. چاپ سوم. تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا.
- برزگر، علی. (۱۳۸۰). بررسی مقابر دوره اسلامی شهر ری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی. دانشگاه تربیت مدرس.
- الجزیری، عبدالرحمن. (۱۴۲۴). الفقه علی المذاهب الاربعه. جلد اول. بیروت: دارالکتب العلمیه
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعه فی تحصیل احکام الشریعه. جلد ۱۴. قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- حسینی عاملی، محمد جواد. (۱۳۲۴). مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- خلج، رضا. (۱۳۸۲). پژوهشی در معماری آرامگاهی مذهبی شهر قزوین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی. دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- رملی، محمد بن احمد. (۲۰۰۲). نهاییه المحتاج الی شرح المنهاج. بیروت: دارالفکر.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۸۷). تاق و قوس در معماری ایران. تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران.

ب) نافرسی

- Ebn Qodameh, Abi Muhammad Abdul-lah bin Ahmad. (1988). Al-Moghni, Cairo: Dar al-Manar.
- esfahani, Abolhassan. (2009). Sarat Al-Najah, translated by Abolghasem Safavi Isfahani. Esfahan: Computer Research Center of Isfahan Seminary.
- Ansari Qurtubi, Muhammad bin Ahmad. (1405). Tafsir Qurtubi, Second Edition. Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi.
- Aghasi, Mehdi (1971). History of Khoy. Tabriz: Institute of Iranian History and Culture.
- Bakhtiar, Afshin (2010). Iran, the cradle of civilization. third edition. Tehran: House of Culture and Rational Art.
- Barzegar, Ali. (2001). A study of the tombs of the Islamic period in the city of Rey. Master Thesis in Archeology, Tarbiat Modares University.
- Al-Jaziri, Abdul Rahman (2003). Jurisprudence on the four religions. Vol 1. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya
- al-Hurr al-Amili, Muhammad ibn Hassan. (1989). Shiite means in the study of Sharia rules. Volume 14. Qom: Al-Bayt Institute. peace be upon them.

- revival of heritage.
- Hosseini Ameli, Mohammad Javad. (1324). *Muftah al-Karama fi Sharh Qawa'd al-Allameh*, Beirut: Darahiya al-Tarath al-Arabi
- Khalaj, Reza. (2003). *Research in Religious Tomb Architecture in Qazvin*. Master Thesis in Archeology. University of Tehran.
- Ramli, Muhammad bin Ahmad. (2002). *The End of the Needs for the Explanation of the Curriculum*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Zumrashidi, Hussein. (2008). *Arches and Arches in Iranian Architecture*. First Edition. Tehran: Iran Urban Development and Improvement Company.
- Sabzevari, Mohammad Baqir. (2003). *Save Al-Ma'ad Fi Sharh Al-Arshad*. Qom: Al-Bayt Institute.
- Taheri Khorramabadi, Hassan, 2008. *Congratulations and Tombs*, Third Edition, Qom: Boostan – e ketab
- Tusi, Muhammad ibn Hassan. (1997). *Tahzib al-Ahkam fi Sharh al-Muqna'a*. Volume 6. Tehran: Maktab al-Saduq
- Oghabi, Mohammad Mehdi. (2008). *Encyclopedia of Historical Monuments of the Islamic Period (Tomb Buildings)*. Second Edition. Tehran: Sooreh Publishing.
- Kargar, Mohammad Reza. (1993). *Islamic tombs and their cultural base in northwestern Iran*. Master Thesis in Archeology: Tarbiat Modares University.
- Mohammadi Rey Shahri, Mohammad. (2011). *Mechanisms for turning pilgrimage sites into cultural hubs*. Fourth Pilgrimage Development Conference. Khorasan Razavi, pp: 1-12
- Al-Nawawi, Yahya bin Sharaf. (1990). *Sahih Muslim*. V 7. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Almiyah Beirut.
- Najafi, Ali. (2002). *Research on the Minaret (1)*. Journal of Lessons from the School of Islam. V 42. N 6, pp: 62-68.
- Personal interview with the scholars of Salahuddin religious school in Piranshahr and Urmia. July 2013.
- Personal interview with Ayatollah Alavi Gorgani. June 2013,
- Personal interview with Ayatollah Modarresi Yazdi. June 2013.
- Personal interview with the office of Ayatollah Makarem Shirazi. June 2013

“Contents”

Article

- Seals and Sealing from Dehsavar** | S Pollock, R Bernbeck, and Ch Kainert, Persian translated by Mandana Sadafi & Mojtaba Charmchian 4
- Barfabad Stone Coffin; Evidence from a Parthian Burial on the Edge of the Islamabad Plain West of Kermanshah** | Shahram Aliyari & Sajjad Alibaigi 16
- Differences and similarities in Gandhāran art production: the case of the modelling school of Haḍḍa (Afghanistan)** | Alexandra Vanleene, Persian translated by Bagher Fazeli 22
- The Goddess Nana and the Kušan Empire: Mesopotamian and Iranian Traces** | Manyā Saadi-Nejad, Persian translated by Bagher Fazeli 43
- Introduction of Shirpanah Bridge on the Ariuhan-Ctesiphon Way** | Ali Nourallhi 51
- Unfinished Carvings in Ravansar, Kermanshah** | Naser Amini Khah 67
- Architecture as a Source for Local History in the Mongol Period: The Example of Warāmīn** | Sheila Blair, Persian translated by Mohsen Saadati 76
- An Analysis of Architectural Elements of Shiite in Qajar Tomb Buildings and Compared to Sunni Tombs in West Azarbaijan** | Esmail Marofi Aghdam, Ali Sadraei, Fariborz Tahmasebi 91

Obituary

- Mir Abedin Kaboli, Ahmad Kabiri, Pierre Amiet, Asghar Karimi & Bert G. Fragner** | Arshak Iravanian 113

- In search of Ērānšāhr, Records and scientific studies of Antonio Panaino, Italian Iranologist** | Afshin Aryanpur 3

ایران ورجاوند

○ ○ ○ ○ ○
| Iran-e Varjavand (Glorious Persia) |
| Persian Journal Of Iranain Studies |
| Vol. 4, No.7, Autumn & Winter 2022 |

Concessionaire, Manager in Charge
and Editor-in-chief:

| Dr Shahin Aryamanesh |

Managing Editor: **Houshang Rostami**

 Tehran, Iran, Post box: 14515-569

 www.iranvarjavand.ir

 Iranvarjavand@hotmail.com

 +98 9395969466

Window Screen, ca. 6th-7th century
Sasanian (?), Iran, Qasr-i Abu Nasr
The Metropolitan Museum of Art, USA

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing, from the publisher.

With Contributions by

| Tisaphemes Archaeological Research Group |

Persian Journal of Iranian Studies / Vol. 4 / No. 7 / Autumn & Winter 2021

ایران
ورجاوند

Iran-e Varjavand
(Glorious Persia)

- ◆ Seals and Sealing from Dehsavar
- ◆ Unfinished Carvings in Ravansar, Kermanshah
- ◆ Introduction of Shirpanah Bridge on the Ariuhan-Ctesiphon Way
- ◆ The Goddess Nana and the Kušan Empire: Mesopotamian and Iranian Traces
- ◆ Architecture as a Source for Local History in the Mongol Period: The Example of Warāmīn
- ◆ Barfabad Stone Coffin; Evidence from a Parthian Burial on the Edge of the Islamabad Plain West of Kermanshah
- ◆ Differences and Similarities in Gandhāran art Production: the Case of the Modelling School of Hadda (Afghanistan)
- ◆ An Analysis of Architectural Elements of Shiite in Qajar Tomb Buildings and Compared to Sunni Tombs in West Azarbaijan